

УДК 172.4:061(100):[39:341.322.5]“19/20”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2024.04.041>

БЕХ МИКОЛА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4186-1339>

БЕКН МΥΚΟΛΑ

a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4186-1339>

Бібліографічний опис:

Бех, М. (2024) Теоретичні та прикладні аспекти воєнної антропології. *Народна творчість та етнологія*, 4 (404), 41–48.

Bekh, M. (2024) Theoretical and Applied Aspects of the Martial Anthropology. *Folk Art and Ethnology*, 4 (404), 41–48.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ВОЄННОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Анотація / Abstract

Стаття присвячена теоретичним і прикладним аспектам воєнної антропології та її становленню як окремої наукової дисципліни наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. У західноєвропейських та американських антропологічних дослідженнях науковці часто нарікають, що мало приділено уваги саме військовій тематиці. Основною причиною ігнорування мілітарних проблем академічною наукою в країнах західної демократії є побоювання дослідників, що їх запідозрять у співпраці з державними органами безпеки, оскільки це подекуди суперечить етичним нормам, до прикладу, кодексу Американської асоціації антропологів (далі – ААА). Проте після подій 2001 року (терористичний акт у м. Нью-Йорку) питання про співпрацю антропологів та державних органів влади набуло актуальності. Ці події чітко продемонстрували, що існуючий етичний кодекс ААА є недостатнім у ситуації, коли антропологія досить важлива для національної безпеки держави, а значна спільнота «практикуючих антропологів» може зіткнутися з дилемами щодо порушення етичних принципів. Наприкінці 2000-х років у ході постійних наукових дискусій про роль антропологічних методів у сучасних війнах та особливості співпраці антропологів з військовослужбовцями відбувається становлення воєнної антропології як окремої дисципліни.

Мілітаризм нині є невід’ємною частиною глобального суспільства, особливо він притаманний сучасній Україні, яка протягом останніх десяти років змушена боронити свою територію від агресії з боку російської федерації. Мілітарна культура властива як постійно діючим арміям і воєнізованим формуванням, так і всьому українському соціуму, адже на сьогодні ключовим завданням для держави є військова ефективність. Так чи інакше українці постійно змушені думати про війну, навіть тоді, коли перебувають у відносній безпеці (зокрема за кордоном). Тому ґрунтовне до-

слідження мілітарних культурно-історичних традицій українців та сучасного їх побутування є одним із пріоритетних напрямів для сучасної етнологічної науки. Аналіз різних підходів до вивчення мілітарної культури, теоретичних та прикладних аспектів, що розробляються у світовій гуманітаристиці, є критично необхідним для сучасних етнологічних досліджень.

Ключові слова: воєнна антропологія, антропологічна агресія, антропологічний захист, етнографічні методи дослідження, армія.

The article is devoted to the theoretical and applied aspects of the martial anthropology and its formation as a separate scientific branch at the late 20th – early 21st century. In Western European and American anthropological studies, scientists often complain that little attention is paid to military topics. The main reason for ignoring military problems by academic science in Western democracies is the fear of researchers that they will be suspected of cooperation with state security agencies, since this sometimes contradicts ethical norms, for example, the code of the American Anthropological Association (hereinafter – AAA). However, after the events of 2001 (terrorist act in New York), the issue of cooperation between anthropologists and state authorities have become more relevant. These events have made it clear that the existing AAA code of ethics is insufficient in a situation where anthropology is of a great importance to the national security of a state, and a significant community of «practicing anthropologists» may face ethical dilemmas. At the late 2000s, in the process of constant scientific discussions about the significance of anthropological methods in modern wars and about the specifics of cooperation between anthropologists and the military, the formation of martial anthropology as a separate discipline has taken place.

Militarism today is an integral part of a global society, and it is especially typical for modern Ukraine, which for ten years has been forced to defend its territory from aggression by the Russian Federation. Military culture is inherent in constantly operating armies and paramilitary formations, as well as for the entire Ukrainian society, because military efficiency today is the key task for the state. One way or another, Ukrainians are constantly forced to think about war, even when they are in relative safety (in particular, abroad). Therefore, a thorough study of the military cultural and historical traditions of Ukrainians and their modern life is one of the priority areas for modern ethnological science. Analysis of various approaches to the study of military culture, theoretical and applied aspects developed in the world humanities is critically necessary for modern ethnological research.

Keywords: martial anthropology, anthropological aggression, anthropological defense, ethnographic research methods, army.

Вступ. Мілітаризм сьогодні – невід’ємна частина глобального суспільства, особливо помітним він є для нинішньої України, адже наша держава протягом останнього десятиліття боронить свою територію від агресії російської федерації. Мілітарна культура характерна як для постійно діючих армій і воєнізованих формувань, так і для всього українського соціуму, оскільки нині важливим завданням для держави є військова ефективність. Українці, зокрема ті, які за кордоном, постійно живуть із думками про війну, про свою безпеку та перспективи батьківщини. Тому вважаємо, що ґрунтовне дослідження мілітарних культурно-історичних традицій українців і сучасного їх побутування є одним із пріоритетних напрямів для сучасної етнологічної науки. Аналіз різних підходів до вивчення мілітарної культури, теоретичних та прикладних аспектів, що розробляються у світовій гуманітаристиці,

є критично необхідним для сучасних вітчизняних етнологічних досліджень.

Теоретичне осмислення мілітарної культури та її суспільного значення пов’язане зі становленням і розвитком воєнної антропології, що виокремилася в самостійну дисципліну наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Водночас відомо, що використання етнокультурних знань у збройних конфліктах було ще з античності. Наприклад, Гай Юлій Цезар, описуючи історію походу проти галльських племен, також акцентує на соціальній організації та ієрархії, зосереджує увагу на місцевих лідерах і суспільних відносинах [6, р. 65]. Полководець використовує наявну інформацію для пошуку союзників та послаблення ворогів. Іншим прикладом в українській історії є «Повчання» Володимира Мономаха, у якому князь дає конкретні поради дітям та розповідає про свої походи. Іноземні дослідники зауважують, що антропологів

активно використовували в роки Першої та Другої світових воєн, зокрема, так робила німецька влада для виправдання «злочинного расизму» [7]. У 2003 році військовики США залучали до підготовки воєнних операцій антропологів як культурних радників під час війни в Іраку. Відомо, що сьогодні російська влада у своїй підготовці та веденні агресивної війни проти України вдається до послуг антропологів та етнологів, про це, зокрібно, зазначає польський воєнний антрополог Роберт Борох: «Ще до початку російсько-української війни Росія використовувала свою літературу, кіно, театр та образотворче мистецтво як зброю для зміни наративу й дискурсу. У наш час очевидно, що до культури та її продуктів ставляться як до поля бою» [5, р. 5]. Окрім цього, Р. Борох наголошує, що дослідники-етнологи з російської федерації досягли значних успіхів у галузі воєнної антропології: «Тим не менш, поки американські вчені займалися моральними аспектами діяльності воєнних антропологів, російські почали розробляти нові сфери застосування антропологічних засобів. Дослідники Російської Федерації перестали розглядати антропологію лише як сукупність звичаїв і культурно зумовлених форм поведінки. Змінився погляд на можливість, які пропонує культура. Попри те що сама по собі доктрина російської війни не дає теоретичного орієнтира щодо нової парадигми, можна спостерігати різкий зсув від культури, що розуміється як поведінка, до культури, що розуміється як створення» [5, р. 6]. Яскравим прикладом до тверджень польського вченого можуть слугувати російські проекти «безсмертний полк» і «культ перемоги» та інші культурні наративи, які російська влада намагалася нав'язати українцям.

Основна частина. Серед іноземних учених-гуманітаріїв існує думка, що в західно-європейських та американських антропологічних дослідженнях мало приділяють уваги розробці мілітарної тематики. У своїй статті про антропологію війни («Війна: назад

у майбутнє») Анна Сімонс пише, що «за кількома помітними винятками, антропологи майже не вивчали сучасних воєн» [12, р. 74]. Причину того, що західні антропологи уникають досліджень з військової тематики, професор з Університету Джорджа Вашингтона Х'ю Гастерсон убачає в історії розвитку самої науки та небажанні антропологів підкреслювати той факт, що вони співпрацюють з державою для забезпечення національної безпеки. «Можна стверджувати, що війна й мілітаризм так співвідносяться з антропологією, як і колоніалізм. Для більш раннього покоління антропологів колоніалізм сформував доступ до цієї галузі та вибір тем досліджень, але сам по собі не був у центрі уваги як тема етнографічних досліджень. Подібним чином антропологія більшою чи меншою мірою підпорядковувалася пріоритетам держави в галузі національної безпеки, але антропологи мало писали про мілітаризм. Ще менше вони писали про власні відносини з державою, що забезпечує національну безпеку» [8, р. 156]. Ігнорування мілітарної тематики в академічних колах західної науки є спробами уникнути звинувачень у зв'язках із державними органами безпеки, які були на початку становлення науки, коли антропологію називали «служницею колоніалізму» [14, р. 65].

Сучасна антропологія як наука сформувалася в умовах війни. У США антропологи на державній службі прагнули зрозуміти та врегулювати відносини з корінним населенням (індіанцями) [3, р. 668]. У Великій Британії антропологія слугувала прагненням держави з освоєння та вивчення колоніальних володінь. Проте дослідники намагалися уникати польових ділянок, охоплених війною. Хоча, починаючи з Другої світової війни, у США багато антропологів були залучені державними органами для дослідження місць, що мали пріоритетне значення для національної безпеки [13, р. 710]. Під впливом «справедливої війни», що її вели союзники проти країн «Осі», у країнах Західної Європи та США з'явилося покоління антропологів,

які вважали свою роботу для забезпечення національної безпеки відносно не проблемною [8, р. 157]. У роки В'єтнамської війни (1959–1975) антропологи виступають проти мілітаризму. Так, у 1971 році AAA прийняла Принципи професійної відповідальності її членів, де висловила чітку позицію проти прихованої антропологічної роботи заради національної безпеки, яку держава спонсорувала в минулому [8, р. 161].

Питання про співпрацю антропологів та державних органів влади набуло актуальності у зв'язку з подіями 11 вересня 2001 року та реаліями «війни з тероризмом». Деякі антропологи відгукнулися на співпрацю з державними органами влади в питаннях національної безпеки. Зокрема, Фелікс Моос у статті «Деякі думки про антропологічну етику та сучасні конфлікти» називав антропологію дисципліною, винайденою для підтримки ведення бойових дій у племінній зоні, сформулювавши основні принципи перетворення культури на зброю [11, р. 41]. На сайтах Центрального розвідувального управління США та різних військових інститутів і коледжів з'являються списки антропологів, які консультують військових [8, р. 165]. Такі ініціативи військових викликали критику серед наукової спільноти, дослідники почали зазначати, що це може загрожувати відкритому обміну знаннями в рамках дисципліни та зашкодити польовим етнографічним дослідженням, порушуючи угоду довіри між ученим та респондентом [8, р. 164]. У листопаді 2007 року, під час щорічної зустрічі AAA, відбулася серйозна дискусія про вирішальну роль антропологічних методів пізнання, що були використані армією США під час війни в Іраку з 2003 року [6, р. 63]. Окрім того, обговорювалися питання про «моральні аспекти» співпраці науковців із державними органами влади. Саме в цей час відбувається становлення військової антропології як нової дисципліни, що вперше була визначена американським ученим Джорджем Лукасом у книзі «Антропологи в озброєнні: етика

військової антропології» [10]. Щоб дистанціюватися від можливих «негативних» відносин з військовими, у роботі було запропоновано розділити дослідницьке поле на два сегменти: «Антропологія для армії» та «Антропологія армії». Ця праця викликала широку дискусію серед американських та європейських академічних учених, оскільки автор порушував такі вразливі питання, як моральна підтримка військових дій та використання антропології (етнології) як інструменту всеосяжної війни [6, р. 65].

Воєнна антропологія – це спеціальна дисципліна, що ґрунтується на власних і запозичених із соціології, психології та культурології методах. Об'єктом наукової уваги дослідників, які працюють у цьому напрямі, з одного боку, є організаційна культура військових, а з другого, – культура як сфера конфліктів і воєн. Цей розділ антропології розвиває інтерес до культури як до царини конкуренції та боротьби. У цьому сенсі він стає інструментом впливу на суспільство. В умовах війни антропологічні знання важливі для отримання стратегічної переваги над супротивниками. Воєнна антропологія дає змогу подолати травми, що виникають унаслідок агресії, зрозуміти феномен насильства й передбачити його наслідки для суспільства.

Оскільки військові є окремою соціальною групою, яка корелює між собою в широкому сенсі, то воєнна антропологія охоплює аспекти суспільних відносин і взаємодій між військовими та громадськими організаціями, а також різноманітні форми об'єднання людей, які пов'язані зі збройним конфліктом. На думку західних учених, воєнна антропологія має справу з культурою військових, що функціонує як у мирний, так і воєнний час. Під нею розуміють культуру організації, що діє всередині країни. У галузі воєнної антропології використовують антропологічні (етнологічні) знання для просування державних інтересів за кордоном. Цей напрям отримав назву «агресивна антропологія» (або «антропологічна агресія»), тут мають

місце заходи, спрямовані на поступовий контроль над інформаційним простором опонента. Антропологічну агресію від будь-якого збройного конфлікту відрізняє довгострокове планування, що охоплює до кількох десятиліть, і непрямий тиск. Польський військовий антрополог Р. Борох виокремлює десять етапів антропологічної агресії:

- перший етап – підкреслення інтересів агресора в ключових сферах життя держави атакованої сторони;
- другий етап – здобуття інформаційних та ідеологічних переваг;
- третій етап – економічне, політичне та інформаційне панування;
- четвертий етап – зміцнення ідеологічних, політичних, економічних та культурних відносин з агресором через дії громадян держави, що зазнала нападу;
- п'ятий етап – формальне й неформальне політичне представництво;
- шостий етап – права етнічних або національних меншин;
- сьомий етап – захист етнічних чи національних меншин агресором;
- восьмий етап – громадянська непокор, соціальні заворушення та воєнізована діяльність;
- дев'ятий етап – посягання агресивних сил на захист демократії, прав людини, етнічних чи національних меншин;
- десятий етап – процес адаптації суспільства держави, що зазнала нападу, до нової реальності; боротьба з опозицією, наприклад, за допомогою агресивної етнічно-національної політики (приміром економічне переселення) або за допомогою секретних служб [6, р. 68].

Для досягнення своєї мети агресор займається збором антропологічних даних, насамперед використовуючи польову роботу в рамках етнографічних експедицій, проводячи відповідні дії з громадою у формі прямих інтерв'ю або опитувань, налагоджує контакти з місцевими лідерами, які формують громадську думку [4, р. 69]. Прикладами антропологічних даних є інформація про

транспортну інфраструктуру, взаємовідносини місцевого населення або інтелектуальних еліт, плани використання місцевих природних ресурсів [6, р. 69]. У такому випадку будь-який науковець-гуманітарій (антрополог, етнолог, соціолог, історик та ін.), який представляє країну-агресора, виступає в ролі шпигуна.

Антропологічна агресія може бути зведена до мінімуму завдяки використанню *антропологічного захисту* – організованого або спонтанного опору громадян держави, що зазнала нападу [9, р. 123]. Прикладом антропологічного захисту можуть слугувати культурні проекти – театр, кіно, музеї, відродження народних традицій тощо. З початку проголошення незалежності населення України зазнає інтенсивних російських інформаційних та психологічних атак, ця агресія посилилася після Євромайдану 2013–2014 років. Однак ці дії не залишилися поза увагою. Українське суспільство почало стихійно організовуватися, започатковуючи багато державних та приватних ініціатив, що мають характер більш-менш свідомого антропологічного захисту. Українські науковці-гуманітарії також долучилися до цієї діяльності, започаткувавши багато проєктів, конференцій, присвячених жертвам війни, внутрішнім біженцям та іншим людям, причетним до воєнних дій у східних та південних регіонах України. Прикладом антропологічного захисту є «Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів» – це унікальне видання фольклорно-етнографічних записів (багатотомник, за редакцією докторки історичних наук, академіка НАН України Г. А. Скрипник), виконане в електронному та паперовому форматах. Ці дослідження репрезентують сучасний зріз етнокультурної спадщини українців: усна історія; традиційна родина; родильна обрядовість; весільна обрядовість; поховальна обрядовість; календарна обрядовість; господарські заняття, промисли та ремесла; традиційне харчування; традиційне житло; традицій-

ний одяг. Зафіксовані відомості – потужна фактологічна основа для вивчення особливостей родини й сімейного побуту українців, традиційного та сучасного повсякденного вбрання, календарної обрядовості, культури харчування, господарських занять, промислів і ремесел як невід’ємної частини культури й побуту традиційного українського суспільства. Це переконлива фактологічна база, що документально репрезентує етнічний та етнокультурний профіль сучасної України в усьому розмаїтті етнічного складу її населення. У контексті антропологічного захисту збір та публікація етнографічних матеріалів має неабияке значення, оскільки руйнує стереотипи, нав’язані російською пропагандою про «єдиний народ» росіян та українців, етнокультурні відмінності між західними та східними областями України. На сьогодні українські етнологи фіксують стан розвитку соціально-побутової та культурної сфери повсякдення населення України в умовах війни, ставлення до росіян у різні періоди співіснування, свідчення очевидців окупації українських територій.

Утім, нині нам не відомі випадки плідної співпраці українських етнологів та антропологів з військовими, на відміну від росії, де воєнна антропологія походить з історичних наук, що простежувалося з 1999 року. Дослідники країни-агресора, вивчаючи соціальні травми Другої світової війни, використовують соціологічні та психологічні підходи. Колективна пам’ять обмежує можливості розуміння соціальних змін у другому десятилітті ХХІ ст. [6, р. 69]. Тому не дивно, що російська політика пов’язана з тоталітарними й агресивними доктринами першої половини ХХ ст.: створення «культу перемоги» («победобесія»), використання термінології періоду Другої світової війни (називання жертв агресії «фашистами»). Російські науковці вивчають військову антропологію в контексті військової культури як інструмент створення, підготовки та використання збройного й соціального насильства для досягнення конкретних

політичних цілей [6, р. 69]. Якщо в країнах західної демократії громадськість може вплинути на державну владу, то академічна наука змушена перейматися «етичними» та моральними питаннями, на відміну від росії, де науковці-гуманітарії, починаючи з 1990-х років, створювали інтелектуальне підґрунтя для агресивної політики кремля.

У сучасній українській гуманітаристиці військова антропологія не є предметом систематичного вивчення. Проте після початку російсько-української війни у 2014 році активізуються дослідження в цій галузі. Про важливість антропологічних та аксіологічних чинників у вивченні військового конфлікту на Сході України вказує Юлія Карпюк. Зокрема, авторка звертає увагу на культурні й антропологічні аспекти як важливий елемент у протистоянні російській агресії, що у свою чергу «ґрунтується на створенні проросійського аксіологічного підґрунтя та формуванні в українських громадян низької “якості” української антропології, власне негативних емоційно-вольових психічних якостей засобами інформаційної війни. Із зміною ментально-антропологічного типу українців у гірший бік, який характеризується низьким рівнем патріотизму, національної солідарності, національної гідності, низьким рівнем усвідомлення національної історії, поширенням комплексів меншовартості, зневагою до української символіки, байдужістю до подій на Сході України, змінюються умови для поширення військового конфлікту в Україні на ті території, на яких українське населення симпатизує російській культурі, історії, ідеології, а в цілому підтримує проросійські цінності та культурні коди» [2, с. 238]. Низка публікацій присвячена концепціям сучасної «гібридної війни», які є симбіозами руйнації військово-політичної системи супротивника шляхом шантажу, підкупу, диверсій, дискредитацій, інформаційного тиску, маніпуляцій масовою свідомістю [1]. Сучасні українські науковці-гуманітарії розуміють той факт, що культура у ХХІ ст. перетворилася на сферу конкурен-

ції та боротьби, тому теоретичні й методологічні напрацювання в галузі військової антропології вчених країн Західної Європи та США будуть корисними для осмислення російсько-української війни.

Висновки. Отже, протягом свого існування антропологія завжди розвивалася разом із державою, а науковці-антропологи лобювали державні інтереси. З початку ХХ ст. військові та державні органи безпеки використовували антропологів для просування інтересів як зовні, так і всередині країни. Показовим прикладом є використання армією США антропологів для підготовки спеціалістів для війни в Іраку й Афганістані. Це явище викликало широкі академічні

обговорення та сприяло становленню нової дисципліни – воєнної антропології, що є складною наукою, яка використовує традиційні антропологічні, соціопсихологічні та культурологічні здобутки. Об'єктом інтересу воєнної антропології є, з одного боку, організаційна культура військових, а з другого, – культура як сфера конфліктів і воєн. Під таким кутом зору культура перетворюється на поле битви, що неодноразово можемо спостерігати й під час російської агресії, починаючи з 2014 року. Тому напрацювання західних учених у галузі воєнної антропології є надзвичайно важливими для українських науковців-гуманітаріїв, зокрема в умовах сучасної повномасштабної агресії росії.

Джерела та література

1. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під заг. ред. проф. Р. О. Додонова. – Вінниця : Нілан ЛТД, 2017. 412 с.
2. Карпюк Ю. Я. Аксіологічні та антропологічні чинники військового конфлікту в Україні. *Теорія і практика сучасної психології. Збірник наукових праць* / за ред. Зарицької В. В. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2018. Вип. 2. С. 231–240.
3. Borneman J. American anthropology as foreign policy. *American anthropologist*. 1995. Vol. 97. N 4. P. 663–672. DOI: <https://doi.org/10.1525/aa.1995.97.4.02a00080>.
4. Boroch R. Analytical Futurology as a Tool for Strategic Planning in Social War Games. *Security Dimensions*. 2017. N 24. P. 62–75.
5. Boroch R., Korzeniowska-Bihun A. Preface FACE. *Wiedza Obronna*. 2021. Vol. 274. N 1. P. 5–6.
6. Boroch R. Military anthropology – specialisation frame. *Wiedza Obronna*. 2021. Vol. 274. N 1. P. 63–73.
7. Evans Andrew David (Eds.). *Anthropology at War World War I and the Science of Race in Germany*. University of Chicago Press, 2010. P. 312.
8. Gusterson H. Anthropology and Militarism. *Annual Review of Anthropology*. 2007. Vol. 36. P. 155–175. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.36.081406.094302>.
9. Korzeniowska-Bihun A., Boroch R. Ukrainian Theatrical Projects as an Example of Anthropological Defense in Terms of Anthropology as Contemporary Social Warfare. *Security Dimensions*. 2017. Vol. 24. P. 122–136.
10. Lucas George R. *Anthropologists in arms: the ethics of military anthropology*. Altamira Press/Rowman & Littlefield, 2009. P. 234.
11. Moos F. Some thoughts on anthropological ethics and today's conflicts. *Anthropology News*. 2005. Vol. 46. N 6. P. 40–42. DOI: <https://doi.org/10.1525/an.2005.46.6.40>.
12. Simons A. War: Back to the future. *Annual Review Anthropol*. 1999. Vol. 28. P. 73–108. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.28.1.73>.
13. Starn O. Engineering internment: anthropologists and the war relocation authority. *American Ethnologist*. 1986. Vol. 13. N 4. P. 700–720. DOI: <https://doi.org/10.1525/ae.1986.13.4.02a00070>.
14. Vivod M. Fields of research of military anthropology. *Wiedza Obronna*. 2021. Vol. 274. N 1. P. 63–73.

References

1. DODONOV, Roman, ed. *Hybrid War: in verbo et in praxi* : A Monograph. Vasyl Stus Donetsk National University. Vinnytsia: Nilan limited, 2017, 412 pp. [in Ukrainian].

2. KARPIUK, Yuliia. Axiological and Anthropological Factors of the Military Conflict in Ukraine. Valentyna ZARYTSKA, ed. *Theory and Practice of Modern Psychology. Collected Scientific Works*. Zaporizhzhia: Classical Private University, 2018, iss. 2, pp. 231–240 [in Ukrainian].
3. BORNEMAN, John. American Anthropology as Foreign Policy. *American Anthropologist*, 1995, vol. 97, no. 4, pp. 663–672. DOI: <https://doi.org/10.1525/aa.1995.97.4.02a00080> [in English].
4. BOROCH, Robert. Analytical Futurology as a Tool for Strategic Planning in Social War Games. *Security Dimensions*, 2017, no. 24, pp. 62–75 [in English].
5. BOROCH Robert, Anna KORZENIOWSKA-BIHUN. Preface FACE. *Wiedza Obronna [Defense Knowledge]*, 2021, vol. 274, no. 1, pp. 5–6 [in English].
6. BOROCH Robert. Military Anthropology – Specialisation Frame. *Wiedza Obronna [Defense Knowledge]*, 2021, vol. 274, no. 1, pp. 63–73 [in English].
7. EVANS, Andrew David, ed. *Anthropology at War: World War I and the Science of Race in Germany*. University of Chicago Press, 2010, 302 pp. [in English].
8. GUSTERSON, Hugh. Anthropology and Militarism. *Annual Review of Anthropology*, 2007, vol. 36, pp. 155–175. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.36.081406.094302> [in English].
9. KORZENIOWSKA-BIHUN, Anna, Robert BOROCH. Ukrainian Theatrical Projects as an Example of Anthropological Defense in Terms of Anthropology as Contemporary Social Warfare. *Security Dimensions*, 2017, vol. 24, pp. 122–136 [in English].
10. LUKAS, George R. *Anthropologists in Arms: The Ethics of Military Anthropology*. Altamira Press / Rowman & Littlefield, 2009, pp. 234 [in English].
11. MOOS, Felix. Some Thoughts on Anthropological Ethics and Today's Conflicts. *Anthropology News*, 2005, vol. 46, no. 6, pp. 40–42. DOI: <https://doi.org/10.1525/an.2005.46.6.40> [in English].
12. SIMONS, Anna. War: Back to the Future. *Annual Review of Anthropology*, 1999, vol. 28, pp. 73–108 [in English]. . DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.28.1.73> [in English].
13. STARN, Orin. Engineering Internment: Anthropologists and the War Relocation Authority. *American Ethnologist*, 1986, vol. 13, no. 4, pp. 700–720. DOI: <https://doi.org/10.1525/ae.1986.13.4.02a00070> [in English].
14. VIVOD, MARIA. Fields of Research of Military Anthropology. *Wiedza Obronna [Defense Knowledge]*, 2021, vol. 274, no. 1, pp. 63–73 [in English].

Отримано / Received 07.06.2024

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 05.12.2024